

EWA M. KWIATKOWSKA¹

Zdalne rozprawy – zapewnienie równości wobec zjawiska wykluczenia cyfrowego

Wpłynął: 15.03.2023. Akceptacja: 4.04.2023

Streszczenie

Pandemia spowodowała zmiany w funkcjonowaniu społeczeństwa, nie omijając też wymiaru sprawiedliwości. Potrzeba zachowania dystansu społecznego przyspieszyła zmiany w sądownictwie. Wprowadzono rozprawy zdalne. W artykule podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy wobec występującego w społeczeństwie polskim zjawiska wykluczenia cyfrowego prowadzone obecnie e-rozprawy odbywają się w zgodzie z zasadą równości. Przeprowadzone przez studencką grupę badawczą badania empiryczne rozpraw zdalnych i własne doświadczenia autorki w tym zakresie składają się na materiał empiryczny wskazujący na występujące podczas rozpraw zdalnych problemy techniczne i te związane z wykluczeniem cyfrowym.

Słowa kluczowe: e-rozprawa, wykluczenie cyfrowe, internet, równość, prawo do sądu, pandemia.

¹ Dr Ewa M. Kwiatkowska – Akademia Leona Koźmińskiego (Polska); e-mail: ekwiatkowska@kozminski.edu.pl; ORCID: 0000-0001-7576-1996.

EWA M. KWIATKOWSKA

Remote Hearings – Ensuring Equality in Light of the Phenomenon of Digital Exclusion

Abstract

The pandemic has changed the way society functions, affecting the system of justice as well. The need to maintain social distance has accelerated changes in the judiciary. Remote hearings have emerged. The article attempts to answer the question of whether the e-hearings currently taking place are held in accordance with the principle of equality in view of the phenomenon of digital exclusion occurring in Polish society. An empirical study of remote hearings conducted by a student research group and the author's own experience in this field make up the empirical resources documenting the technical issues that occur during remote hearings and problems related to digital exclusion.

Keywords: e-hearing, digital exclusion, Internet, equality, right to court, pandemic.

Wprowadzenie

Pandemia COVID-19 spowodowała zmiany sposobu funkcjonowania zarówno jednostek, jak i całego społeczeństwa. Konieczne stało się przeniesienie wielu czynności do przestrzeni wirtualnej. Dla wielu osób wykorzystywanie technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT) stało się codziennością, a brak umiejętności cyfrowych lub dostępu do sprzętu umożliwiającego łączenie się z siecią utrudniał lub często wręcz uniemożliwiał pracę, kształcenie, załatwianie spraw urzędowych, robienie zakupów, a nawet leczenie na odległość. Skutki pandemii nie ominęły również wymiaru sprawiedliwości. Odwoływano rozprawy i posiedzenia, w niektórych sądach wręcz czasowo wstrzymano ich pracę². Ograniczono, a często wręcz zawieszono procedowanie w tradycyjnej formie, czyli odbywające się na sali sądowej.

Ograniczenia spowodowane pandemią wymusiły zmianę funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Stały się niejako szansą na jego szybką informatyzację, w tym m.in. rzeczywisty rozwój zdalnej komunikacji z podmiotami biorącymi udział w postępowaniach³. W maju 2020 r., na mocy tzw. ustawy covidowej⁴, wprowadzono możliwość przeprowadzania rozpraw zdalnych, z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku, których uczestnicy nie muszą przebywać w budynku sądu⁵, ale muszą mieć włączoną kamerę i mikrofon. Wydaje się jednak,

² K. Wiśniewska, *Prawo do sądu i rzetelnego postępowania sądowego*, [w:] P. Kubaszewski, K. Wiśniewska (red.), *Prawa człowieka w dobie pandemii. 10 miesięcy, 10 praw, 10 ograniczeń, 10 rekomendacji na przyszłość...*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2021, s. 23–25, https://hfhr.pl/upload/2022/01/prawa-czlowieka-w-dobie-pandemii_1.pdf (dostęp: 21.01.2023). Statystyki dotyczące liczby odbytych oraz odwołanych rozpraw i posiedzeń w wybranych sądach okręgowych w okresie lockdown'u (marzec–maj 2020) w: A. Klepczyński, *Sądowy kalendarz w dobie lockdownu... Analiza HFPC o pracy sądów w pierwszym okresie pandemii*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2020, <https://hfhr.pl/upload/2022/01/sadowy-kalendarz-w-dobie-lockdownu.pdf> (dostęp: 21.01.2023).

³ B. Pilitowski w współpracy z Z. Branicką, B. Kociolowicz-Wiśniewską oraz kancelarią Domański Zakrzewski Palinka, *Sądy dostępne przez Internet. Szanse i zagrożenia*, Toruń 2020, s. 3, https://courtwatch.pl/wp-content/uploads/2020/12/FCWP_raport_sady_dostepne_przez_internet_szanse_i_zagrozenia.pdf (dostęp: 21.01.2023).

⁴ Art. 15 zzs¹ został dodany przez art. 46 pkt 21 ustawy z dnia 14 maja 2020 r. o zmianie niektórych ustaw w zakresie działań osłonowych w związku z rozprzestrzenieniem się wirusa SARS-CoV-2 (Dz.U. z 2020 r., poz. 875) zmieniający ustawę z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (dalej: ustawa covidowa) z dniem 16 maja 2020 r.

⁵ W tekście rozprawa zdalna rozumiana jest tak jak w art. 15zsz¹ ust. 1 ustawy covidowej zmienionym przez art. 4 pkt 1 ustawy z dnia 28 maja 2021 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego

że powinno się zastosować tutaj wykładnię funkcjonalną. O ile kamera powinna pozostawać włączona u wszystkich uczestników, o tyle mikrofon, z uwagi na możliwe zakłócenia, powinien być włączony u osoby składającej zeznania⁶. Wprowadzenie rozpraw zdalnych umożliwiło możliwie bezpieczne i powszechne funkcjonowanie sądów w okresie epidemii⁷. W wyniku występującej pandemii wirtualna przestrzeń sądowa nabrała znaczenia⁸. Pojawiają się jednak pytania: czy tryb wideokonferencji jest i będzie powszechnie wykorzystywany przez polskie sądy? Czy po okresie obowiązywania zmian wprowadzonych w wyniku pandemii, w tzw. czasach popandemicznych, rozwiązania umożliwiające przeprowadzanie rozpraw zdalnych znajdą miejsce w przepisach prawa? Czy wprowadzone przepisy o zdalnych rozprawach pozwalają obywatelom realizować konstytucyjne prawo do sądu? Wreszcie, czy poziom wykluczenia cyfrowego obserwowany w polskim społeczeństwie w ogóle umożliwia powszechne stosowanie takiego trybu procedowania? W 2020 r. sędzia K. Kurosz stwierdził: „Moim zdaniem na poziomie sądów rejonowych posiedzenia on-line nie znajdą szybko szerokiego zastosowania. Wynika to z tego, że wiele osób będących stronami nie ma możliwości technicznych ani umiejętności potrzebnych do połączenia się z sądem przez internet”. Dodał: „Generalnie dużo więcej rozpraw on-line ma miejsce w sądach okręgowych. Tam, gdzie w sprawie występują profesjonalni pełnomocnicy, tam sprawdza się to bardzo dobrze”⁹. Czy stan rzeczy uległ zmianie? Czy profesjonaliści rzeczywiście nie mają problemów z uczestnictwem w zdalnych rozprawach? Badania empiryczne rozpraw zdalnych przeprowadzone przez studencką grupę badawczą i własne doświadczenia autora w tym zakresie stanowią próbę odpowiedzi na postawione pytania.

oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2021 r., poz. 1090) z dniem 3 lipca 2021 r.: „W okresie obowiązywania stanu zagrożenia epidemicznego albo stanu epidemii ogłoszonego z powodu COVID-19 oraz w ciągu roku od odwołania ostatniego z nich, w sprawach rozpoznawanych według przepisów ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, zwanej dalej »Kodeksem postępowania cywilnego«: 1) rozprawę lub posiedzenie jawne przeprowadza się przy użyciu urządzeń technicznych umożliwiających przeprowadzenie ich na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku (posiedzenie zdalne), z tym że osoby w nim uczestniczące, w tym członkowie składu orzekającego, nie muszą przebywać w budynku sądu” (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r., poz. 2095).

⁶ A. Michór, *Postępowanie cywilne w okresie epidemii COVID-19*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2021, 9, s. 41.

⁷ K. Jasińska, *E-rozprawa w postępowaniu cywilnym a prawo do sądu i możliwość obrony swoich praw*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2021, 2(29), s. 27.

⁸ J. Jabłońska-Bonca, *Remote hearings and judicial symbolism. A draft*, „Krytyka Prawa” 2022, 14(2), s. 237.

⁹ Rozmowa z sędzią K. Kuroszem, [w:] B. Pilitowski et al., op. cit., s. 26–27.

Wykluczenie cyfrowe a równość

Zgodnie z art. 32 ust. 1 Konstytucji RP wszyscy są równi wobec prawa. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. Ustęp 2 stanowi, że nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny. Prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd wynika wprost z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP. Również art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności¹⁰ stanowi: każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd. W demokratycznym państwie konieczność zapewnienia prawa do sądu bez względu na umiejętności, chęć i możliwość korzystania z usług cyfrowych należy do obowiązków państwa. Domeną państwa jest implementowanie takich rozwiązań prawnych, aby zasady, przede wszystkim te zapisane w Konstytucji, nie były naruszane kiedykolwiek i wobec kogokolwiek, w jakikolwiek sposób. Zasada równości nie jest tożsama z pełnym egalitaryzmem, ale odnosi się do prawnej sytuacji adresata normy¹¹. Nie oznacza np., że nieposiadającym sprzętu pozwalającego łączyć się zdalnie z sądem, należy go podarować, niemniej jednak należy zapewnić możliwość udziału w rozprawie zdalnej.

Na skutek wybuchu pandemii odczuwalne było znaczne ograniczenie aktywności w świecie rzeczywistym, zarówno dla poszczególnych jednostek, jak i całego społeczeństwa. Taki stan rzeczy dotyczył szczególnie osób wykluczonych cyfrowo, w tym zwłaszcza seniorów, którzy rzadko korzystają z internetu. Zgodnie z wynikami przeprowadzonego w latach 2018–2019 na reprezentatywnej próbie 5987 Polaków w wieku 60–106 lat badania PolSenior²¹² 56,6% seniorów nie używało internetu, czyli na pewno byli oni wykluczeni cyfrowo. Nieużywanie internetu jest związane przede wszystkim z wiekiem, a także wykształceniem oraz wielkością miejsca zamieszkania. W grupie najmłodszych seniorów (60–69 lat) 39% deklaroowało brak używania internetu, w grupie 70–79 lat już blisko 70%, a wśród najstarszych (80 i więcej lat) ponad 91% było e-analfabetami¹³. W podziale na dwie grupy wiekowe – 44,4% młodszych seniorów (60–74 lata) i 87,1% starszych (75 i więcej lat)

¹⁰ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

¹¹ P. Czarnek, *Zasada równości wobec prawa*, [w:] D. Dudek (red.), *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2009, s. 92.

¹² T. Zdrojewski, Ł. Wierucki, H. Kujawska-Danecka et al., *Organizacja, zakres i przebieg badania*, [w:] P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski (red.), *PolSenior2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, Gdańsk 2021, s. 116.

¹³ E.M. Kwiatkowska, H. Kujawska-Danecka, A. Lange et al., *Wykluczenie cyfrowe*, [w:] P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski (red.), op. cit., s. 982–983.

nie używało internetu¹⁴. Badanie PolSenior2 realizowane było co prawda jeszcze przed pandemią, jednak zgodnie z wynikami prezentowanymi przez GUS w 2021 r. odsetek osób w wieku 60–74 lata nieużywających w ciągu 3 miesięcy poprzedzających badanie internetu wyniósł 42,4%, zaś 34,5% osób w tej grupie wiekowej nigdy nie korzystało z internetu. Ogółem w 2021 r. 14,6% osób w wieku 16–74 lata nie korzystało z internetu w ciągu 3 miesięcy poprzedzających badanie, zaś 11,1% nie korzystało z niego nigdy¹⁵. W 2022 r. odsetek osób niekorzystających z internetu, zarówno wśród wszystkich badanych, jak i w grupie najstarszych badanych przez GUS Polaków, był niższy, ale w dalszym ciągu wiele osób nie używa w ogóle internetu. W ciągu 3 miesięcy poprzedzających badanie internetu nie używało 13,1% osób w wieku 16–74 lata, zaś 9,4% nie korzystało z niego nigdy. Wśród najstarszych badanych przez GUS Polaków (grupa wieku 60–74 lata) 38,9% nie używało internetu w ciągu 3 miesięcy poprzedzających badanie, zaś 29,9% nigdy z niego nie korzystało¹⁶.

Statystyki dotyczące wyłącznie nieużywania internetu wskazują na powszechność zjawiska wykluczenia cyfrowego, przede wszystkim wśród starszych, ale nie tylko. Co więcej, o ile nieużywanie internetu automatycznie przesądza o wykluczeniu cyfrowym, o tyle wśród jego użytkowników część nie posiada wystarczająco dobrego sprzętu lub dostępu do sieci o wystarczającej prędkości, a także istnieje pewien odsetek osób, których umiejętności poruszania się w sieci nie są wystarczające, aby włączenie się na zdalną rozprawę było w zasięgu ich kompetencji. One też mogą należeć do wykluczonych cyfrowo¹⁷. Dlatego kształtując rozwiązania prawne umożliwiające uczestniczenie w rozprawach zdalnych, należy brać pod uwagę tych, którzy z ICT nie korzystają lub korzystają w ograniczonym zakresie. W przeciwnym wypadku przyjęte rozwiązania będą niezgodne z konstytucyjnymi zasadami – z zasadą równości oraz zasadą ochrony wolności i praw człowieka, w tym prawa do sądu.

Zarówno brak biegłości w uczestniczeniu w zdalnych rozprawach, a także każdy poziom wykluczenia cyfrowego, jak i nawet przejściowe problemy techniczne

¹⁴ E.M. Kwiatkowska, *Analfabetyzm cyfrowy – czy stanowi problem?*, referat na XVII Zjazd Polskiego Towarzystwa Naciskiennia Tętniczego, Gdańsk 24–26 czerwca 2021.

¹⁵ Główny Urząd Statystyczny, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w jednostkach administracji publicznej, przedsiębiorstwach i gospodarstwach domowych w 2021 roku*, Warszawa 2022, (Excel, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych w 2021 roku – część 2*).

¹⁶ Główny Urząd Statystyczny, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w jednostkach administracji publicznej, przedsiębiorstwach i gospodarstwach domowych w 2022 roku*, Warszawa 2022, (Excel, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w gospodarstwach domowych w 2022 roku – część 2*).

¹⁷ O wykluczeniu cyfrowym zob. np.: W. Chen, B. Wellman, *Minding the Cyber-gap: the Internet and Social Inequality*, [w:] M. Romero, E. Margolis (red.), *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, Blackwell Publishing 2005, s. 523–545.

z komputerem czy łączem internetowym mogą skutkować ograniczeniem sposobności komunikowania się z sądem podczas e-rozprawy. Może to wpływać na postrzeganie strony przez sąd, a tym samym może być naruszone prawo do rzetelnego procesu. Może również dojść do naruszenia zasady równości broni, czyli do nierówności procesowej stron¹⁸. Odpowiedzią na te problemy są wprowadzone przepisy umożliwiające udział w posiedzeniu zdalnym w budynku sądu. Od 3 lipca 2021 r. na wniosek strony lub osoby wezwanej zgłoszony na co najmniej 5 dni przed wyznaczonym terminem posiedzenia zdalnego sąd zapewni jej możliwość udziału w posiedzeniu zdalnym w budynku sądu, jeśli strona lub osoba wezwana wskaże we wniosku, że nie posiada urządzeń technicznych umożliwiających udział w posiedzeniu zdalnym poza budynkiem sądu¹⁹, przy czym sąd poucza osobę wezwaną oraz stronę niezastępowaną przez adwokata, radcę prawnego, rzecznika patentowego lub radcę Prokuraturii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej o istnieniu takiej możliwości przy doręczeniu pierwszego zawiadomienia o terminie posiedzenia zdalnego²⁰. Przepis ust. 2 mówi co prawda o braku posiadania urządzeń technicznych, jednak z powodu możliwych problemów z włączeniem się na rozprawę zdalną (niedysponowanie sprzętem, dostępem do sieci, czy też odpowiednimi umiejętnościami) powinien on podlegać wykładni rozszerzającej²¹. Nie jest to rozwiązanie idealne, m.in. z uwagi na problemy lokalowe, z jakimi często borykają się sądy²², ale jest to krok w stronę umożliwienia udziału w rozprawach zdalnych osobom nieposługującym się lub posługującym się w ograniczonym zakresie ICT lub też nieposiadającym odpowiedniego sprzętu.

Zdalne rozprawy a wykluczenie cyfrowe w świetle wyników badań studenckiej grupy badawczej

Badania empiryczne dotyczące zdalnych rozpraw, w tym m.in. zarówno kwestii związanych z wykluczeniem cyfrowym podmiotów biorących udział w takich rozprawach, jak i istniejących problemów technicznych, przeprowadziła w okresie

¹⁸ M. Szwed, *Standardy międzynarodowe a granice wdrażania innowacyjnych rozwiązań w wymiarze sprawiedliwości*, [w:] P. Kładoczny, K. Wiśniewska (red.), *Nowe technologie. Nowa sprawiedliwość. Nowe pytania. Wdrażanie nowych technologii w wymiarze sprawiedliwości*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2021, s. 4; K. Klimas, *Posiedzenie zdalne według art. 15zsz¹ KoronawirusU*, [w:] J. Gołaczyński (red.), *Postępowanie cywilne w czasie pandemii. E-doręczenia, rozprawa zdalna, posiedzenia niejawne, składanie pism procesowych*, Warszawa 2022 s. 7, legalis.

¹⁹ Art. 15 zsz¹ ust. 2 ustawy covidowej.

²⁰ Art. 15 zsz¹ ust. 3 ustawy covidowej.

²¹ Tak też: K. Jasińska, op. cit., s. 37–38. J. Gołaczyński mówi o braku możliwości technicznych; J. Gołaczyński, *Informatyzacja postępowania cywilnego. Od odrębności do modelu podstawowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2022, 5(57), s. 164–165.

²² A. Michór, op. cit., s. 40.

czerwiec–październik 2022 r. prawnicza studencka grupa badawcza składająca się z 11 studentów²³. Przedstawiono raporty ze 103 rozpraw mających miejsce w sądach cywilnych w Polsce. Większość badaczy przygotowała po 10 takich raportów (siedem osób), jedna osoba – 9, zaś trzy pozostałe po 8. Cytowane obserwacje ukazują obraz rozpraw zdalnych²⁴ widziany oczami publiczności²⁵. Z uwagi na poruszany temat należy podkreślić, że badacze nie tylko posiadają komputery i telefony z dostępem do internetu, ale także mają za sobą doświadczenie nauki zdalnej. Nie są więc dotknięci wykluczeniem cyfrowym.

Jeszcze w trakcie prowadzenia z sądem korespondencji mailowej dotyczącej udziału w rozprawie wystąpiły przypadki, w których studenci byli informowani o konieczności korzystania przy połączeniu się z sądem z określonej przeglądarki: „UWAGA!!!! WAŻNE!!! Aby połączenie przebiegało sprawnie, należy korzystać z przeglądarki Google Chrome lub Mozilla Firefox – w innym przypadku występują problemy z połączeniem” (3_2). W korespondencji z innym sądem pojawiła się natomiast informacja: „Połączenie wideokonferencyjne należy nawiązać (...) przy użyciu najnowszej wersji przeglądarki Microsoft Edge lub aplikacji Jitsi” (3_3). Z kolejnym: „telefonicznie dostałam wiadomość od sądu, żeby zawsze kliknąć w link w przeglądarce laptopa, nie wchodzić w pobraną aplikację Jitsi Meet, ponieważ sprawia ostatnio problemy. Najlepiej korzystać z Microsoft Edge” (6_10). Co ciekawe, rozprawy te realizowane były przy użyciu tego samego systemu – Jitsi. Tym bardziej dziwi informacja dotycząca konieczności wykorzystywania do połączenia się innych przeglądarek, raz aplikacji, a raz wręcz przeciwnie – niekorzystania z niej. Taki stan rzeczy (nie tylko różne systemy, ale też różne informacje techniczne) na pewno nie ułatwia uczestnikom zdalnych rozpraw poruszania się w tym wirtualnym środowisku, szczególnie tym nie do końca biegle funkcjonującym w sieci.

Problemy techniczne związane ze skutecznym połączeniem się z sądem i włączeniem na rozprawę mogą wystąpić u każdej strony biorącej udział w rozprawie zdalnej. Kilukrotnie badacze mieli z tym problem²⁶. Ostatecznie nie dostali się na rozprawę: „Połączyłem się na rozprawę zdalną o godzinie 9:29, rozprawa powinna

²³ Studenci prawa ALK: J. Bryl, H.P. Cynkier, W. Fedoruk, F. Gołda, Z. Kozioł, N. Rybicka, N. Skierska, W. Stec, A. Tkaczuk, A. Waśniewski, M. Wawrzeńczyk. Badania były sfinansowane z grantu wewnętrznego Akademii Leona Koźmińskiego w 2022 r.

²⁴ Zgodnie z założeniem badań rozprawy miały odbywać się w trybie zdalnym. Jednak jak okazało się już po przeprowadzeniu badań, pomimo dopisku na wokandzie „rozprawa zdalna” część z rozpraw przeprowadzona została w trybie hybrydowym lub wręcz tylko publiczność – badacz, czyli student – była połączona z sądem zdalnie.

²⁵ Cytaty te są zakodowane – pierwsza liczba oznacza nazwisko badacza, druga natomiast numer rozprawy, z której przygotowany został raport.

²⁶ O problemach związanych z wejściami na e-rozprawę, w tym zilustrowanych tym samym badaniem prawniczej studenckiej grupy badawczej zob. też: J. Jabłońska-Bonca, *Wejście do sali rozpraw Analiza porównawcza norm zachowania uczestników rozprawy zdalnej i tradycyjnej*, „Prawo i Więź” 2023, 2(45), s. 85 i n.

zacząć się o godzinie 9:30, natomiast po dłuższym oczekiwaniu na rozpoczęcie posiedzenia, o godzinie 9:58 rozłączyłem się (...). Sąd Rejonowy w (...) wysłał informację wraz z linkiem do rozprawy zdalnej, natomiast nie połączył się, uniemożliwiając uczestnictwo w rozprawie zdalnej publiczności" (1_4). Z identyczną sytuacją badacz miał do czynienia, kiedy próbował się dołączyć do kolejnej rozprawy, w tym samym sądzie, prowadzonej przez tego samego sędziego (1_6). Inny stwierdził: „Brak możliwości dołączenia do rozprawy pomimo posiadanego linku. Nie działało przez przeglądarkę Safari, Firefox oraz Google Chrome" (8_1). Dodał: „link otrzymany od sądu nie otwierał się z niewiadomych przyczyn pomimo bardzo dobrego dostępu do połączenia internetowego" (8_1) i dalej: „Nie udało się rozwiązać mojego problemu technicznego, pomimo dzwonienia na infolinię do sądu, telefon nie został odebrany" (8_1). Kolejny: „Rozprawa miała zacząć się o godzinie 11:00, czekałam do godziny 11:45 i rozprawa nie zaczęła się. (...) Nie otrzymałam też żadnej informacji o tym, że ma być odroczone/zawieszona" (5_4). Pojawia się pytanie, czy tylko publiczność nie została wpuszczona na te rozprawy, czy może problemy techniczne po stronie sądów uniemożliwiły udział uczestników w rozprawach zdalnych, a może rozprawy w ogóle się nie odbyły.

Zdarzały się również sytuacje, gdy po połączeniu się z sądem badacze zostawali „wyrzuceni” z rozprawy: „Po kilku próbach połączenia (...) zostałam wyrzucana z rozprawy bez żadnego słowa, za każdym razem, gdy się połączyłam po ok. 10 sekundach usuwano mnie z wideokonferencji" (8_6). I dalej: „byłam kilkakrotnie wyrzucana z rozprawy" (8_6); „czekałam od godziny 13:59, rozprawa zaczęła się ok. 14:10 (jak pozwolono mi »wejść« to rozprawa już trwała), gdy pojawił mi się ekran z rozprawą, zostałam wyrzucona z rozprawy. Myślałam, że to jakiś błąd, więc weszłam jeszcze raz – byłam na rozprawie 2 minuty około i ponownie wyrzucono mnie ze spotkania" (5_7); „Wyrzuciło mnie z rozprawy po około 20 minutach" (10_2). Podobny problem natury technicznej wystąpił też po stronie sądu: „O godzinie 12:55 wyrzuciło Sędziego z wideokonferencji, a powrócił o godzinie 12:59" (1_9). Takie sytuacje mogą wprowadzać u pozostałych uczestników rozprawy niepokój o dalszy bieg rozprawy. Zaobserwowano również sytuację, gdy wg badacza wszyscy uczestnicy zostawali wyrzuceni z rozprawy: „wszystkie osoby uczestniczące w rozprawie zdalnie zostały wyrzucone z wideokonferencji bez możliwości ponownego połączenia. Problem najprawdopodobniej nie został zażegnany, więc rozprawa została odroczone" (1_7).

Zaobserwowano przypadki, w których występowały problemy z połączeniem: „Wszyscy mieli problemy z połączeniem oprócz sędziego" (5_8); „Na samym początku rozprawy pełnomocnik powódek nie mógł się włączyć na rozprawę" (9_9); „pełnomocnik strony powodowej nie mógł na początku dostać się na spotkanie (...), prawdopodobnie przez problemy z internetem, ponieważ w późniejszej części

rozprawy był bardzo słabo słyszalny” (10_10); „pełnomocnik powódki nie mógł się połączyć (...), gdy udało mu się dostać na rozprawę, sędzia mówiła, że nie widziała go w teamsowej poczekalni” (10_9); „Jeden z uczestników nie był w stanie połączyć się przez pierwsze minuty trwania rozprawy. W tej sytuacji została do niego wysłana wiadomość e-mail, aby mógł dołączyć” (4_5); „Sędzia poprosił Powódkę o opuszczenie wideokonferencji. Następnie zrobił 5-minutową przerwę, aby Powódka ponownie się połączyła” (1_7); „Pełnomocnik miała problemy z połączeniem, dwu- lub trzykrotnie łączyła się ponownie” (6_7) i dalej: „miała problemy techniczne po dołączeniu na wirtualną salę, nie słyszała uczestników postępowania oraz jej kamera wyłączała się. Sędzia zareagował, aby pełnomocnik połączyła się ponownie, pytając z jakiej przeglądarki korzysta. (...) odpowiedziała, że Windows, na co Sędzia odparł, że chodziło o przeglądarkę i najlepiej byłoby, aby połączyła się poprzez Microsoft Edge. Po chwili udało się” (6_7). Jak widać, problemy techniczne związane m.in. z jakością połączenia lub sprzętem, czy też brak umiejętności cyfrowych nie dotyczy tylko nieprofesjonalnych, ale również profesjonalnych uczestników rozpraw zdalnych.

Może się nawet zdarzyć, że z powodu niemożności połączenia się z sądem sprawa zostanie odroczone: „Zdziwił mnie podczas połączenia jeden czarny ekran – powodowie nie potrafili połączyć się z sądem za pomocą aplikacji – sprawa została odroczone i następna rozprawa została zaplanowana stacjonarnie” (2_8). „Nie można było przesłuchać powodów” (2_8), ponieważ: „nie mogli uruchomić kamerki – nie potrafili” (2_8). W tej sytuacji nieumiejętność posługiwania się ICT przez powodów spowodowała konieczność zaplanowania kolejnej rozprawy już w sali sądowej.

Po dołączeniu uczestników do rozprawy online wielokrotnie zaobserwowano problemy z wizją i fonią: „Pełnomocnik powódek miał problem z połączeniem – »wchodził« na rozprawę online, ale nie było go widać ani słyszać” (9_7) i dalej: „teoretycznie był połączony, jednak nie było go widać ani słyszać” (9_7); „Pełnomocnik powoda miał problem z połączeniem – przerywało mu połączenie, zatrzymywała mu się kamera. U sądu podobnie – rozłączyła mu się kamera. Mecenas się irytował, że nie było słyszać i musiał powtarzać swoje wypowiedzi” (9_8); „Pełnomocnik strony pozwanej przez 20 minut nie mógł włączyć mikrofonu ani kamery, co dodatkowo opóźniło rozprawę” (4_4); „pełnomocnika powoda od czasu do czasu przerywało i nie było go słyszać” (2_9). Zdarzały się również przypadki, w których nie było słyszać dźwięku: „Początkowo sędzia nie słyszała uczestników, co zostało rozwiązane po ponownym połączeniu się sądu” (3_5); „Sędziego nie było słyszać, napisał wiadomość na czacie spotkania, że połączy się przez inną przeglądarkę” (5_1); „mam zastrzeżenia do niestabilnego połączenia jednego z pełnomocników, przez które nie było praktycznie nic słyszać z tego, co mówił” (10_10); „powód przez

parę minut nie mógł włączyć opcji przekazywania dźwięku" (4_8); „uczestnicy spotkania bardzo słabo słyszeli się nawzajem" (4_9); „Sędzia na początku nie słyszała ani mnie, ani pełnomocnika powoda" (9_1); „Sędzina miała problem z dźwiękiem, pełnomocnikom zdarzało się powtarzać te same wypowiedzi z tego powodu" (9_1); „Jedyny problem, który zaobserwowałem, był związany z platformą, która nie przesyłała dźwięku do słuchawek" (1_1; 1_2; 1_3). Zaobserwowano też sytuacje, gdy pogłos utrudniał zrozumienie wypowiedzi: „po obu tych stronach [sąd i pełnomocnik strony pozwanej] występował pogłos, co utrudniało rozumienie nawzajem" (4_9); „Pełnomocniczka powodów miała wyraźne problemy z połączeniem, szczególnie z dźwiękiem. Jej wypowiedzi były kompletnie niezrozumiałe, ze względu na pogłos (echo) w pomieszczeniu. (...) Widać było również zirytowanie na twarzy sędziego, który musiał kilkakrotnie prosić o powtórzenie" (9_10); „mecenas miała problem z zadawaniem pytań ze względu na pogłos (słyszała to, co mówi, z mikrofonu sędziego)" (3_2); „jedynym problemem był pogłos z sali sądowej, przez co czasem sędzia musiała powtarzać zadane przez obecnych na wideokonferencji pełnomocników pytania przesłuchiwanym świadkom" (3_3). Wystąpiły też przypadki, gdy włączony mikrofon zakłócał wypowiedzi innych osób: „jeden z pełnomocników cały czas miał włączony mikrofon, co zagłuszało sędziego, który miał mikrofon umieszczony daleko od siebie i było go bardzo słabo słyszeć" (8_9); „Powodowie mieli przez pierwsze minuty włączony mikrofon, co sprawiało, że było słyszeć całą wymianę zdań, a pogłos zagłuszał komunikaty sędziego" (4_5); „było echo bardzo, szумы wynikające z »odbijania się« dźwięku, bo sędzia i pełnomocnik nie mieli wyciszonych mikrofonów" (5_8). Występowały również problemy z wizją, np.: „nie było widać sędziego" (8_5) i dalej: „bo nie było tam skierowanej kamery" (8_5); „W oknie sędziego był czarny ekran" (1_2) i dalej: „Sędzia nie była widoczna. Jej kamerka była albo wyłączona albo niesprawna" (1_2); „Sędzia nie była widoczna. Z początku kamerka Sędziego ponownie była niesprawna i pokazywała czarny ekran, natomiast później po zwróceniu przeze mnie uwagi na ten fakt kamerka zaczęła działać i była zwrócona w kierunku sali rozpraw" (1_3); nie było dobrze widać sędziego, gdyż „kamera zwrócona pod słońce, więc duże zacinienie było" (5_1); „Sędzia była widoczna tylko przez 5 pierwszych minut, potem nie była widoczna wcale" (4_4). Problemy te dotyczyły nie tylko sądu: „jeden z pełnomocników miał słabą jakość internetu + prześwieślało go, gdy siedział na tle okna" (8_9); „Jednego uczestnika nie było widać – nie mógł uruchomić kamery" (2_4); „momentami wyłączały się niektórym uczestnikom kamerki na kilka sekund, po czym znów było ich widać" (3_3); „Mecenas miała problem z kamerką, sędzia zasugerowała połączenie się na innym urządzeniu lub ponowne połączenie się. Jednak przez całą rozprawę mecenas była bez kamerki" (3_2). Co więcej, na tej rozprawie drugi pełnomocnik też wyłączył obraz: „Mecenas był widoczny na początku,

jednak później nie" (3_2); „pełnomocniczka powoda miała słabe połączenie, w połowie rozprawy na chwilę zniknęła z listy osób połączonych, po czym znów »wesła« na rozprawę, ale poprosiła o wyłączenie kamery ze względu na słabe połączenie. Sędzia nie protestowała na wyłączenie kamery. Przez resztę rozprawy pełnomocniczka powoda uczestniczyła w rozprawie bez włączonej kamery" (9_1). O ile brak włączonego mikrofonu u niewypowiadających się w danym momencie może wpływać na poprawę słyszalności, o tyle kamera bezwzględnie powinna być włączona u wszystkich uczestników rozprawy zdalnej.

W kilku przypadkach uczestnicy rozprawy nie od razu odpowiadali na pytania, zaślanając się problemami technicznymi. Mogło im to pozwolić np. na ustalenie zeznań. Przerwanie połączenia mogło być intencjonalne: „pytania pełnomocnika pozwanego zrobiły się trudne i niewygodne, oraz mogły podważać zasadność sposobu ustalania kosztów uprzątnięcia po wypadku drogowym" (3_3) i dalej: „Nastąpiło również jednorazowe przerwanie połączenia przesłuchiwanego świadka, przez co pełnomocnik nie mógł zadać ostatniego pytania, jednak po około minucie świadek połączył się znowu i pytanie to zostało zadane" (3_3); „Świadek nie odpowiadał na zadawane pytania, tłumacząc się problemami technicznymi. Zaczął zeznawać dopiero po paru chwilach" (10_2). Zdarzało się również, że uczestnicy opuszczali spotkanie: „Podczas rozprawy powódka nieoczekiwanie opuściła wirtualną salę rozpraw na około dziesięć minut. Stało się to w momencie, w którym Sąd skierował do niej zapytanie. Gdy powódka ponownie się zalogowała, bez wahania odpowiedziała na zadane wcześniej pytanie Sądu. Odniosłam wrażenie, że problemy z połączeniem internetowym zostały sfabrykowane. Dzięki takiemu działaniu powódka mogła porozumieć się z pełnomocnikiem na osobności" (7_5).

Część zaobserwowanych zachowań mogła wynikać z faktu, że pełnomocnicy nie traktują pracy w sposób profesjonalny. Co oczywiste, takie zachowania na tradycyjnej rozprawie, odbywającej się w sądzie nie miałyby miejsca: „Pani mecenas siedziała w samochodzie, włączała i wyłączała kamerkę, było widać tylko kawałek twarzy" (2_9); „Mecenas, gdy jeszcze był widoczny, wstawał i wychodził poza kadr, po czym rozłączył się, a po ponownym połączeniu nie uruchomił kamerki" (3_2); „przez chwilę nie było widać jednego pełnomocnika, gdzieś poszedł" (8_2); „Pani adwokat kilkakrotnie odchodziła od komputera, wyłączała mikrofon, kamerkę, wpuszczała psa na balkon, wyszła po kawę, w trakcie jak Sąd mówił, przyniosła ten napój, krzycząc do sędziego »idę, idę wszystko słyszę«, poza tym przewracała oczami na odpowiedzi świadków" (5_3). Również strony nie zawsze zachowywały się prawidłowo: „Z jednego urzędnika połączonych było 2 uczestników rozprawy – powód oraz powódka. Od samego początku spotkania słychać było, że powódka mówi powodowi, co ma mówić w trakcie przesłuchiwania. Pomimo komunikatów oraz poleceń wydawanych przez Sędzią, powodowie nadal ze sobą rozmawiali.

Prawie doszło do nałożenia na uczestników tych kary porządkowej” (4_5); „Strona powodowa (...) wydawało się, że czyta swoje zeznania z pliku na komputerze” (10_1).

O ile sytuacje, gdy pełnomocnik wraz ze stroną byli połączeni z tego samego urzędnika nie można uznać za niewłaściwe – np.: „Powód i jego pełnomocnik (w jednej kamerce)” (9_4) – a wręcz mogą one ułatwić stronom udział w rozprawie (np. powódka była podłączona z tego samego urzędnika co jej pełnomocnik): „miałem wrażenie, że powódka bardzo stresowała się rozprawą (możliwe, że przez to, że odbywała się online, a była ona osobą w wieku, który może wskazywać na potencjalne nieobeznanie technologiczne)” (10_9); o tyle przypadki, w których świadkowie zeznawali z tego samego urzędnika mogą być niewłaściwe: „Pełnomocnik, świadek oraz powódka wymieniali się miejscem w zależności od tego, kto zabierał głos, przez co czasami nie było widać którejś z tych osób” (10_9) i dalej: „Świadek był połączony ze stroną powodową z tego samego urzędnika” (10_9); „Po zeznaniach jednego ze świadków, drugi zaczął zeznawać z tego samego urzędnika (zamienili się miejscami)” (10_10). Pojawia się pytanie, czy świadek, który nie złożył jeszcze zeznań był obecny przy przesłuchaniu poprzedniego, co byłoby niezgodne z procedurą cywilną.

W jednym przypadku „Powód uczestniczył w rozprawie ze specjalnie przygotowanego pomieszczenia w budynku sądu, które służy do uczestniczenia w rozprawie zdalnej w przypadku, gdy dany uczestnik postępowania nie ma warunków do uczestnictwa w takiej rozprawie” (10_5) i dalej: „powód (...) nie mógł uczestniczyć w rozprawie z domu, ponieważ tłumaczył, że nie ma sprzętu” (10_5). Gdyby sprawa odbywała się na Sali, to „powód mógłby na pewno swobodniej uczestniczyć w rozprawie, ponieważ wydawał się osobą, która poza tym, że nie ma sprzętu (jak sam mówił), ma trudności z obsłużeniem aplikacji do wideokonferencji” (10_5). Udział w rozprawie w specjalnie przygotowanym pomieszczeniu umożliwił uczestnictwo, ale wykluczenie cyfrowe spowodowało brak swobody, co mogło wpłynąć na równość stron postępowania.

Szanse, problemy, konieczne rozwiązania – zamiast podsumowania

Zarówno analiza przygotowanych przez studencką grupę badawczą raportów, jak i własna obserwacja rozpraw zdalnych wskazują, że w ich trakcie może wystąpić wiele problemów technicznych. Wszystkie strony – uczestnicy e-rozpraw – nie tylko sędziowie i pełnomocnicy, lecz także strony postępowania, świadkowie i inne osoby biorące w nich udział mogą mieć problemy m.in. z jakością połączenia internetowego, włączeniem się na rozprawę, przerwaniem połączenia, jakością

dźwięku czy odpowiednim odbiorem wizji. Co więcej, w rozprawie odbywającej się w formie tradycyjnej, na sali sądowej osoby postronne, o których obecności sąd nie ma wiedzy, nie mogą uczestniczyć. Natomiast w przypadku rozpraw zdalnych można sobie wyobrazić obserwację nieuczestniczącą, np. możliwa jest obserwacja ekranu komputera osoby uczestniczącej w rozprawie zdalnej. Takie działanie nie jest niczym skomplikowanym. Właściwie nie ma też możliwości sprawdzenia, czy świadek, składając zeznania, jest przez kogoś instruowany lub czy nie korzysta z dokumentów i zapisków, wreszcie czy zeznań jednego świadka nie słucha kolejny. Możliwe jest także pozorowanie problemów technicznych pozwalające np. na ustalanie treści zeznań lub utrudnianie prowadzenia postępowania przez jedną ze stron, zainteresowaną wydłużaniem postępowania²⁷.

W raportach z obserwacji uczestniczącej studenci zwracali uwagę, że szczególnie przy skomplikowanych sprawach nie tylko udział w rozprawie odbywającej się na sali sądowej może być dla wielu uczestników łatwiejszy, ale również reakcje stron i reprezentujących je pełnomocników mogą być szybsze. Nasuwa się więc pytanie dotyczące zwiększonej dostępności do sądów. Czy rzeczywiście, „przeniesienie” sądu do sieci pozwala na powszechny udział w rozprawach? Czy problemy techniczne i często występujący brak sprzętu lub umiejętności cyfrowych nie zniechęca do takiej formy rozstrzygania sporów? Czy w trakcie rozpraw zdalnych nie jest naruszana zasada równości? Dlaczego nie wprowadzono jednego systemu, jednej platformy, na której realizowane byłyby wszystkie rozprawy on-line? W przypadku ograniczonych umiejętności cyfrowych jeden system mógłby ułatwić uczestnikom udział w zdalnych rozprawach, szczególnie, że problem ograniczonych umiejętności cyfrowych dotyczy nie tylko stron postępowań, ale również profesjonalnych uczestników.

Z pewnością rozprawy zdalne pozwalają m.in. na oszczędność czasu i większą wygodę – ich uczestnicy nie muszą dojeżdżać i przebywać w sądzie, szczególnie zaś w takich przypadkach jak pandemia mogą być najbardziej właściwym sposobem procedowania. Co więcej, z uwagi na brak potrzeby czekania na wolne sale sądowe rozwiązania cyfrowe mogą przyspieszyć postępowania²⁸. Mogą stać się one bardziej efektywne, sprawne, a zarazem mniej kosztowne²⁹. Rozwiązania cyfrowe umożliwiają także udział w rozprawie tym uczestnikom, którzy z powodu

²⁷ J. Litowski, *Ograniczenie jawności postępowania cywilnego z uwagi na stan epidemii wywołany wirusem COVID-19*, „Monitor Prawniczy” 2021, 2, s. 72.

²⁸ Zob.: wyniki badania ankietowego przeprowadzonego online w dniach 25.03–25.04.2021 r., w którym wzięło udział 202 adwokatów, prokuratorów, radców prawnych i sędziów, K. Wiśniewska, *Nowe technologie w polskim wymiarze sprawiedliwości okiem prawników – stan obecny i perspektywy na przyszłość*, [w:] P. Kładoczny, K. Wiśniewska (red.), op. cit., s. 185, 188 i 191.

²⁹ Z. Więckowski, G. Kubalski, *Czy sztuczna inteligencja oraz inne technologie informatyczne pomogą w dostępie do wymiaru sprawiedliwości osobom ze szczególnymi potrzebami?*, „Prawo i Więź” 2022, 4(42), s. 147.

niemożności stawiennictwa w budynku sądu, z uwagi np. na stan zdrowia lub niepełnosprawność, rezygnowały z drogi sądowej i nie dochodziły swoich roszczeń³⁰. Z drugiej jednak strony problemy, jakie mogą się wiązać z prowadzeniem rozpraw zdalnych, w tym te związane z wykluczeniem cyfrowym, powinny spowodować takie ukształtowanie prawne tego trybu, aby wyeliminować możliwie jak najwięcej ewentualnych nieprawidłowości, a przede wszystkim zagwarantować przestrzeganie zasady równości zarówno tym posługującym się, jak i nieposługującym się ICT. Powszechne korzystanie przez sądy ze zdalnych rozpraw wymaga poszanowania praw jednostki, w tym prawa do sądu. Konieczne jest takie ukształtowanie sposobu procedowania w trybie online, aby zapewnić wszystkim, a nie tylko tym, którzy sprawnie poruszają się w sieci i mają dostęp do odpowiedniej jakości sprzętu, bezproblemowy udział w zdalnych rozprawach. Nie można doprowadzić do sytuacji, w której ograniczona zostanie dostępność sądu, a także efektywność uczestnictwa w postępowaniu w skutek e-analfabetyzmu³¹. Mogłoby wtedy dochodzić do wykluczenia społecznego rozpatrywanego jako przejaw skutków wykluczenia prawnego, gdy prawo staje się czynnikiem sprzyjającym m.in. zmniejszeniu poziomu dostępu do sądownictwa³². Normy prawne regulujące zdalne rozprawy oraz występujące w społeczeństwie zjawisko wykluczenia cyfrowego stanowią kontekst ekskluzji prawnej³³. Zgodnie z wynikami badania ankietowego przeprowadzonego wśród wykonujących różne zawody prawnicze ponad 78% zgadza się ze stwierdzeniem, że e-wykluczenie stanowi problem wykluczający funkcjonowanie obligatoryjnych sądów online³⁴.

Biorąc pod uwagę występujące powszechnie w społeczeństwie polskim wykluczenie cyfrowe (spowodowane zarówno brakiem sprzętu i dostępu do sieci, jak i brakiem jakichkolwiek, a nawet wystarczających umiejętności cyfrowych), niezbędne jest zapewnienie e-wykluczonym możliwości brania udziału w rozprawach zdalnych bez konieczności posiadania własnego sprzętu, w tym dostępu do sieci, jak również uniezależnienie takiego udziału od posiadanych przez uczestników umiejętności cyfrowych. Dla osób nieposiadających cyfrowych kompetencji czy też sprzętu umożliwiającego wejście na zdalną rozprawę, czyli dla wykluczonych cyfrowo, udział w rozprawie realizowanej w sposób tradycyjny może być nie tylko

³⁰ J. Gołaczyński, A. Zalesińska, *Nowe technologie w sądach na przykładzie wideokonferencji i składania pism procesowych i doręczeń elektronicznych w dobie pandemii COVID-19*, „Monitor Prawniczy” 2020, 12, s. 638.

³¹ Zob. też: K. Wiśniewska, *Nowe technologie w polskim wymiarze sprawiedliwości...*, s. 192.

³² J. Kwaśniewski, *Wpływ norm prawnych na procesy wykluczenia społecznego*, [w:] A. Turska (red.), *Prawo i wykluczenie społeczne. Studium empiryczne*, Warszawa 2010, s. 189.

³³ A. Kojder, *Wykluczenie prawne jako fakt społeczny*, [w:] A. Turska (red.), op. cit., s. 12.

³⁴ K. Wiśniewska, *Nowe technologie w polskim wymiarze sprawiedliwości...*, s. 206–207.

prostszy, ale także nastęrczający mniej stresów związanych z ewentualnymi problemami technicznymi, z którymi osoby te nie zawsze potrafią sobie poradzić.

Bibliografia

- Chen W., Wellman B., *Minding the Cyber-gap: the Internet and Social Inequality*, [w:] M. Romero, E. Margolis (red.), *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, Blackwell Publishing 2005, s. 523–545.
- Czarnek P., *Zasada równości wobec prawa*, [w:] D. Dudek (red.), *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2009, s. 90–98.
- Gołaczyński J., *Informatyzacja postępowania cywilnego. Od odrębności do modelu podstawowego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2022, 5(57), s. 145–179.
- Gołaczyński J., Zalesińska A., *Nowe technologie w sądach na przykładzie wideokonferencji i składania pism procesowych i doręczeń elektronicznych w dobie pandemii COVID-19*, „Monitor Prawniczy” 2020, 12, s. 637–643.
- Główny Urząd Statystyczny, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w jednostkach administracji publicznej, przedsiębiorstwach i gospodarstwach domowych w 2021 roku*, Warszawa 2022.
- Główny Urząd Statystyczny, *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w jednostkach administracji publicznej, przedsiębiorstwach i gospodarstwach domowych w 2022 roku*, Warszawa 2022.
- Jabłońska-Bonca J., *Wejście do sali rozpraw Analiza porównawcza norm zachowania uczestników rozprawy zdalnej i tradycyjnej*, „Prawo i Więż” 2023, 2(45), s. 73–105.
- Jabłońska-Bonca J., *Remote hearings and judicial symbolism. A draft*, „Krytyka Prawa” 2022, 14(2), s. 235–254.
- Jasińska K., *E-rozprawa w postępowaniu cywilnym a prawo do sądu i możliwość obrony swoich praw*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2021, 2(29), s. 27–42.
- Klepczyński A., *Sądowy kalendarz w dobie lockdownu... Analiza HFPC o pracy sądów w pierwszym okresie pandemii*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2020, <https://hfhr.pl/upload/2022/01/sadowy-kalendarz-w-dobie-lockdownu.pdf> (dostęp: 21.01.2023).
- Klimas K., *Posiedzenie zdalne według art. 15zsz¹ KoronawirusU*, [w:] J. Gołaczyński (red.), *Postępowanie cywilne w czasie pandemii. E-doręczenia, rozprawa zdalna, posiedzenia niejawnie, składanie pism procesowych*, Warszawa 2022, legalis.
- Kojder A., *Wykluczenie prawne jako fakt społeczny*, [w:] A. Turska (red.), *Prawo i wykluczenie społeczne. Studium empiryczne*, Warszawa 2010, s. 11–30.
- Kwaśniewski J., *Wpływ norm prawnych na procesy wykluczenia społecznego*, [w:] A. Turska (red.), *Prawo i wykluczenie społeczne. Studium empiryczne*, Warszawa 2010, s. 189–206.
- Kwiatkowska E.M., *Analfabetyzm cyfrowy – czy stanowi problem?*, referat na XVII Zjazd Polskiego Towarzystwa Nadciśnienia Tętniczego, Gdańsk 24–26 czerwca 2021.

- Kwiatkowska E.M., Kujawska-Danecka H., Lange A. et al., *Wykluczenie cyfrowe*, [w:] P. Błądowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski (red.), *PolSenior2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, Gdańsk 2021, s. 979–994.
- Litowski J., *Ograniczenie jawności postępowania cywilnego z uwagi na stan epidemii wywołany wirusem COVID-19*, „Monitor Prawniczy” 2021, 2, s. 68–79.
- Michór A., *Postępowanie cywilne w okresie epidemii COVID-19*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2021, 9, s. 36–45.
- Pilitowski B. (we współpracy z Z. Branicką, B. Kociołowicz-Wiśniewską oraz kancelarią Domański Zakrzewski Palinka), *Sądy dostępne przez Internet. Szanse i zagrożenia*, Toruń 2020, https://courtwatch.pl/wp-content/uploads/2020/12/FCWP_raport_sady_dostepne_przez_internet_szanse_i_zagrozenia.pdf (dostęp: 21.01.2023).
- Szwed M., *Standardy międzynarodowe a granice wdrażania innowacyjnych rozwiązań w wymiarze sprawiedliwości*, [w:] P. Kładoczny, K. Wiśniewska (red.), *Nowe technologie. Nowa sprawiedliwość. Nowe pytania. Wdrażanie nowych technologii w wymiarze sprawiedliwości*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2021, s. 23–63.
- Więckowski Z., Kubalski G., *Czy sztuczna inteligencja oraz inne technologie informatyczne pomogą w dostępie do wymiaru sprawiedliwości osobom ze szczególnymi potrzebami?*, „Prawo i Więź” 2022, 4(42), s. 146–165.
- Wiśniewska K., *Nowe technologie w polskim wymiarze sprawiedliwości okiem prawników – stan obecny i perspektywy na przyszłość*, [w:] P. Kładoczny, K. Wiśniewska (red.), *Nowe technologie. Nowa sprawiedliwość. Nowe pytania. Wdrażanie nowych technologii w wymiarze sprawiedliwości*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2021, s. 184–208.
- Wiśniewska K., *Prawo do sądu i rzetelnego postępowania sądowego*, [w:] P. Kubaszewski, K. Wiśniewska (red.), *Prawa człowieka w dobie pandemii. 10 miesięcy, 10 praw, 10 ograniczeń, 10 rekomendacji na przyszłość...*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2021, https://hfhr.pl/upload/2022/01/prawa-czlowieka-w-dobie-pandemii_1.pdf (dostęp: 21.01.2023), s. 22–31.
- Zdrojewski T., Wierucki Ł., Kujawska-Danecka H. et al., *Organizacja, zakres i przebieg badania*, [w:] P. Błądowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski (red.), *PolSenior2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, Gdańsk 2021, s. 115–129.